

*Məcidov Anar Atəş oğlu,
doktorant,
Bakı Dövlət Universiteti,
E-mail: majidov.anar21@gmail.com
© Məcidov A.A., 2022*

UOT – 336.14, 336.22

BÜDCƏ - VERGİ MEXANİZMI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi – büdcə və büdcə-vergi siyasətinin əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi və büdcənin təşkilatı və nəzəri-metodoloji xüsusiyyətlərinin verilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində sistemli yanaşma, məntiqi ümumiləşdirmə, analiz və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – büdcə-vergi siyasətinin ölkə iqtisadiyyatında rolunu və prinsiplərini öyrənərək, yeni iqtisadi fəaliyyət növlərinin yarandığı və tələblərin sürətli şəkildə dəyişdiyi müasir iqtisadi şəraitdə iqtisadiyyatda büdcə-vergi mexanizminin yeniliklərə çevik şəkildə adaptasiya olmasını təmin etmək.

Tədqiqatın nəticələri – ölkə iqtisadiyyatında düzgün büdcə-vergi (fiskal) siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bu sahədə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, qanunvericilik aktlarının qəbulu və vergi sistemini ölkə iqtisadiyyatının real vəziyyətinə çevik şəkildə uyğunlaşan hala gətirilməsi zəruridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – büdcə-vergi (fiskal) siyasətinin tətbiqi, onun ölkə iqtisadiyyatındakı rolu və inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: büdcə, vergi, fiskal siyasət, iqtisadiyyat, xərclər, vergi gəlirləri.

G İ R İ Ş

"Budget" termini ingilis mənşəli söz olaraq - torba, çanta mənasında işlənmişdir. XVIII əsrdən başlayaraq maliyyə kateqoriyası kimi lüğətə daxil olmuş, məna etibarilə xəzinə sözü kimi ifadə edilmişdir. Büdcə vasitəsilə dövlət öz üzərinə düşən vəzifələri və funksiyaları həyata keçirir. Belə ki, dövlət büdcədə formalaşan vəsait hesabına idarəetmə orqanlarının və ordunun saxlanmasını, sosial-mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsini, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin edir.

Büdcə hər bir dövlətin maliyyə vəziyyətini özündə əks etdirir və bununla da ölkədə büdcə-vergi siyasətini müəyyənləşdirir. Büdcə ölkədə Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesini həyata keçirir, pul vəsaiti fondlarının xərc yönümlü istiqamətlərini müəyyənləşdirir və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini həyata keçirir.

Tədqiqatın əsas məzmunu

XX əsrdən iqtisadi fəaliyyətin böyük hissəsi birbaşa və ya dolay yolla müxtəlif səviyyələrdə idarə olunur. Bununla da büdcə hökumətin ümumi gəlir və xərclərinin sadə monitorinqi ilə yanaşı, bir sıra digər funksiyaları da öz üzərinə götürmüşdür. Xərc proqramları indi xeyli təfərrüatlı şəkildə planlaşdırılır. Lakin dövlət xərclərinin böyük miqyası böyük nəzarət problemləri yaradır və buna görə də müxtəlif ölkələrdə müxtəlif nəzarət sistemləri sınaqdan keçirilmişdir.

AUDİT 2022, 4 (38), səh.46-57.

AUDİT 2022, 4 (38), pp. 46-57.

Büdcə həm də iqtisadi siyasətin konkret məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə olunmağa başlayıb. Ölkənin fəaliyyətinin miqyası artdıqca, xərclər və vergitutma səviyyələrinin iqtisadiyyatda əmtəə və xidmətlərə olan ümumi tələbata bilavasitə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyi görülür. Vergitutma təkcə gəlirləri artırmaq üçün deyil, həm də gəlirləri yenidən bölüşdürmək, müəyyən fəaliyyətləri həvəsləndirmək və ya çəkindirmək üçün istifadə olunur.

Büdcə hazırda milli iqtisadiyyat üçün çox vacib olduğundan büdcənin strukturu ilə bağlı qərar qəbul etmək üçün bir sıra müxtəlif prosedurlar işlənilib hazırlanmışdır və bunlar ölkələr arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Məsələn, Böyük Britaniyada planlaşdırmanın əksəriyyəti nazirlər və dövlət qulluqçuları tərəfindən gizli şəkildə həyata keçirilir. İctimai və parlament müzakirələri minimaldır. ABŞ-da büdcənin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilə biləcəyi uzun müzakirələr vardır. Hökumətin müxtəlif təbəqələri büdcə prosesini müxtəlif təsir sferaları və xüsusi xərc maddələri üzərində nəzarətlə çətinləşdirir. Azərbaycan Respublikasında büdcə sisteminin təşkilinin, büdcələrin tərtibi, təsdiqi, icrası və onların icrasına nəzarətin təşkilati, hüquqi və iqtisadi əsaslarını, habelə dövlət büdcəsi ilə büdcədən kənar dövlət fondlarının, yerli büdcələrin qarşılıqlı əlaqələrinin əsas prinsiplərini “Büdcə sistemi haqqında qanun” müəyyən edir.

Büdcənin təsnifatı

Büdcə təsnifatı büdcənin düzgün idarə olunma sisteminin əsas struktur bloklarından biridir. Çünki o büdcənin uçotu, təqdim edilməsi, hesabat verilmə qaydasını və s. müəyyən edir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun Fiskal Məsələlər Departamentinin məlumatına görə, büdcə təsnifatı sistemi həm siyasi qərarların qəbulu, həm də hesabatlılıq üçün bir sıra normativ çərçivələr təmin edir:

- xərclərin və gəlirlərin düzgün təsnifləşdirilməsi;
- siyasətin formalaşdırılması və fəaliyyətin təhlili;
- resursların sektorlar arasında səmərəli bölüşdürülməsi;
- qanunverici orqan tərəfindən təsdiq edilmiş büdcə vəsaitlərinə uyğunluğun təmin edilməsi;

- büdcənin gündəlik idarə edilməsi.

Büdcə təsnifatı sistemi gəlirlərin müxtəlif kateqoriyalara təsnifatını və xərclərin inzibati, iqtisadi və funksional təsnifatını ehtiva etməlidir:

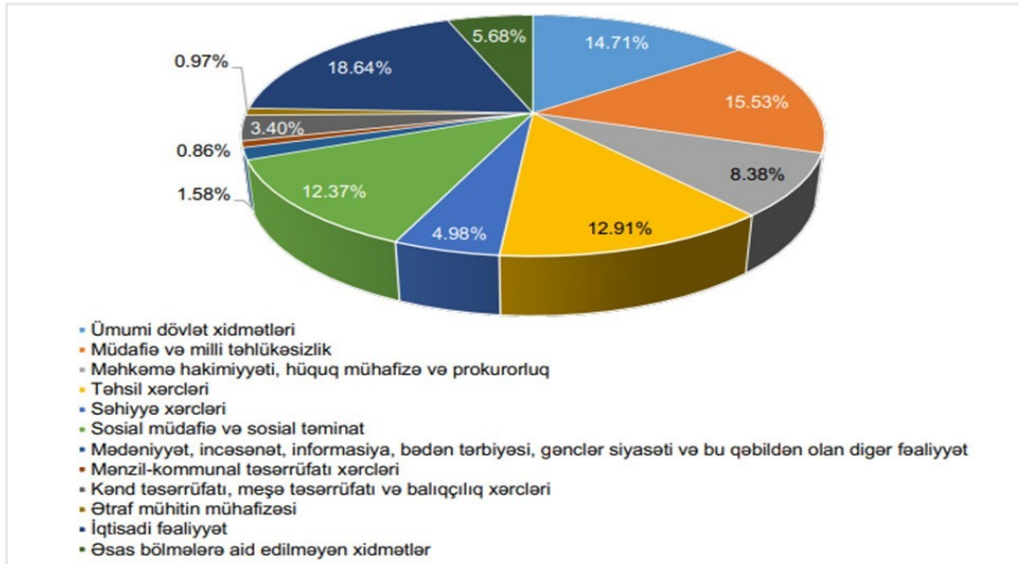
- inzibati təsnifat təhsil və ya texnologiya kimi müvafiq dövlət vəsaitlərinin idarə edilməsinə cavabdeh olan orqan və ya qurumları müəyyən edir;

- iqtisadi təsnifat iqtisadi məzmununa uyğun bütün səviyyəli büdcə xərclərinin qruplaşdırılmasıdır. Məsələn: əmək haqqı, mal və xidmətlər, transfertlər və faiz ödənişləri və ya kapital xərclərini müəyyən edir;

- funksional təsnifat xərcləri nəzərdə tutulduğu məqsəd və vəzifələrə görə təsnif edir. Məsələn: təhsil, sosial təminat, mənzil və s. Bu, siyasətin formalaşdırılması və bölüşdürmə səmərəliliyi üçün çox vacibdir. Belə təsnifat resursların sektorlar arasında bölüşdürülməsinin təhlili zamanı xüsusilə faydalıdır. Həmçinin, funksional təsnifat dövlət xərclərinin və ya siyasətlərinin illər ərzində dəyişən modelini müqayisə etmək üçün geniş istifadə olunur [6]. Azərbaycanda dövlət büdcəsinin xərclərinin funksional təsnifatı dövlətin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilmiş müxtəlif səviyyəli büdcə xərclərinin qruplaşdırılması olmaqla bərabər, dövlətin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsinə yönəldilən büdcə vəsaitlərini, dövlət və yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilən hüquqi aktların həyata keçirilməsinin maliyyə təminatını və hakimiyyətin digər strukturları arasında bölüşdürülmüş ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsini özündə əks etdirir. Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycan Respublikasında 2022-ci il üzrə funksional təsnifatın müəyyən bölmələri üzrə xərclərin ümumi büdcə xərclərində xüsusi çəkisi göstərilmişdir.

Qrafik 1.

Qrafik 26. 2022-ci ildə funksional təsnifatın bölmələri üzrə xərclərin ümumi büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, faizlə

Büdcə gəlirləri və vergi daxilölmaları

Büdcə gəlirləri dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi məqsədilə yaradılan mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitləridir. Onlar pul fondlarının formalaşması prosesində yaranan iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir və həmçinin müxtəlif səviyyədə olan hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Ölkələrin dövlət quruluşlarından asılı olaraq büdcə gəlirləri unitar, mərkəzi və yerli büdcə gəlirlərini təşkil edir. Dövlət gəlirlərindən fərqli olaraq, büdcə gəlirləri daha dar mənə ifadə edir. Çünki bütün səviyyəli büdcələrin maliyyə vəsaitlərindən başqa, buraya büdcədən kənar fondların və bütün dövlət sektorunun vəsaitləri də daxildir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi mərkəzləşdirilmiş gəlir və xərclərdən, yerli gəlir və xərclərdən ibarətdir. Dövlət büdcəsinin gəlirləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlət vergiləri;
- qrantlar;
- digər gəlirlər [7].

Büdcə gəlirlərinin əsas maddi mənbəyini milli gəlir təşkil edir. Milli gəlirin əsas bölüşdürülmə üsulunu büdcə gəlirlərində əksərən üstünlük vergi ödənişləri təşkil edir. Vergilər – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlərdir [8]. Vergilərin və rüsumların toplanması ölkələr üçün insan kapitalına, infrastruktura və bizneslər üçün xidmətlərin göstərilməsinə yönəldilən investisiyaların maliyyələşdirilməsini mümkün edən dövlət gəlirləri əldə etmək üçün əsas üsuldur. Vergitutma dünyanın, demək olar ki, hər bir ölkəsində hökumətlər

AUDİT 2022, 4 (38), səh.46-57.
AUDİT 2022, 4 (38), pp. 46-57.

tərəfindən fiziki və ya hüquqi şəxslərə icbari yığımların tətbiq edilməsidir. Vergitutma, ilk növbədə, dövlət xərcləri üçün gəlirləri artırmaq məqsədilə istifadə olunur. Baxmayaraq ki, o, başqa məqsədlərə də xidmət edə bilər. Müasir iqtisadiyyatlarda vergilər dövlət gəlirlərinin ən mühüm mənbəyidir. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan Respublikasının 2021 və 2022-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin vergi daxilolmalarının müqayisəli təsviri əks edilmişdir.

Cədvəl 1.

Ölkələrin qarşısında duran vəzifə və öhdəlikləri yerinə yetirmək qabiliyyəti əsasən həmin ölkələrin müxtəlif mənbələrdən (daxili və xarici) əldə etdiyi gəlirin miqdarından asılıdır. Belə mənbələrdən biri də vergitutmadır. Vergitutma dövlət xərclərini maliyyələşdirən ən qədim vasitələrdən biridir. Həmçinin, vergitutma dövlət sektorunun fəaliyyətinin potensialının artırılması və dövlət borcunun ödənilməsi alətlərindən biridir.

Vergitutma dövlətin bəzi iqtisadi məqsədlərini həyata keçirməyə çalışdığı mexanizmdir. Vergitutma vətəndaşların istehlak modelinə təsir etmək və ya istiqamətləndirmək, iqtisadiyyatın müəyyən sektorlarına investisiyaları təşviq etmək və ya çəkəndirmək, yerli və kiçik müəssisələri qorumaq və daha böyük xarici həmkarları ilə daha yaxşı rəqabət aparmaq üçün onları yenidən yerləşdirmək üçün istifadə edilə bilər. Bununla hökumət “zərərli”, “antisosial”, lakin qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətlərin sayını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Ən əsası, vergitutma dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyidir və vergi gəlirləri hökumət tərəfindən öz ənənəvi funksiyalarını yerinə yetirmək üçün istifadə olunur: yaxşı yolların təmin edilməsi, asayişin qorunması, xarici təcavüzdən müdafiə, ticarətin və biznesin tənzimlənməsi, sosial və iqtisadi təminat və s.

Vergitutma bir millətin iqtisadi artımında oynaya biləcəyi çoxsaylı rollara baxmayaraq, iqtisadi fəaliyyətlərə zidd olaraq iqtisadi artıma mane ola bilər. Bu, əsasən yüksək vergitutma, çoxsaylı vergitutma və ikiqat vergitutma formasında baş verir. Yüksək vergitutma, hökumətin müəssisələrin mənfəətinə və ya fiziki şəxslərin gəlirlərinə həddən artıq çox vergi qoymasındadır. Çoxlu vergitutma eyni gəlirdən bir neçə verginin tutulmasıdır. İkiqat vergitutma

AUDİT 2022, 4 (38), səh.46-57.

AUDİT 2022, 4 (38), pp. 46-57.

eyni gəlirin bir coğrafi ərazidən (ölkədən) digərinə köçürüldükdə bir neçə dəfə vergiyə cəlb edilməsidir. Bütün bunlar vergi ödəyicisinin istifadə edə biləcəyi investisiya vəsaitlərinin azalması ilə nəticələnir. Yenə vergi ödəyiciləri tərəfindən vergidən yayınma halında hökumət lazımı xidmətləri göstərməyə bilər. Beləliklə, müəssisələr öz əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsinə normal xərclədiklərindən daha çox pul xərcləyəcəklər. Sosial infrastrukturun və xidmətlərin xərclərini vergi gəlirləri fondu vasitəsilə təmin etmək, müəssisələrin özləri üçün fərdi şəkildə təmin etməsindən daha asandır.

Ümumiyyətlə, vergilər geniş əsaslı və yüksək gəlir gətirən olmalıdır. Onlar həmçinin kifayət qədər çevik olmalıdırlar ki, iqtisadi vəziyyətlərdə baş verən dəyişikliklər asanlıqla vergi sisteminə daxil edilsin.

Vergi gəlirləri vergi anlayışının yarandığı qədim dövrlərdən indiyədək hər bir ölkənin yeganə tükənməz sərvətidir desək, yanlışdır. Milli gəlirdə əhatə etdiyi payın və müasir dövrdə iqtisadi fəaliyyət növlərinin sayının getdikcə artdığı bir şəraitdə ölkənin vergi sisteminin şəffaflığının və inkişafının təmin edilməsi məqsədilə bu istiqamətdə nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, yeniliyə əsaslanan beynəlxalq təcrübələrin tətbiq edilməsi, dövlətin vergi sisteminin özəl sektoru və xarici biznes subyektlərini investisiyaya təşviq etməsi hər bir ölkənin prioritet məqsədinə çevrilmişdir.

Büdcə - vergi siyasəti

İqtisadi artım həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan hər bir ölkənin makroiqtisadi məqsədi olaraq qalır. İqtisadi artım bir dövrdən digərinə nisbətən bir iqtisadiyyatın mal və xidmətlər istehsal etmək qabiliyyətinin artmasıdır. Ölkələr vətəndaşlar üçün bəzi əsas infrastruktur təmin etmək məsuliyyəti daşıyırlar. İqtisadiyyatın sabitləşməsi, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi, iqtisadi xidmətlərin göstərilməsi hökumətin vətəndaşlara borclu olduğu bəzi əsas vəzifələrdir. Belə bir şəraitdə hər bir dövlət makroiqtisadi sabitliyi qorumaq məqsədilə ölkə iqtisadiyyatı üzərində monetar və fiskal siyasətinin qısa və uzunmüddətli kursunu müəyyənləşdirir.

Monetar siyasət çox qısamüddətli borclanma (bankların qısamüddətli ehtiyaclarını ödəmək üçün bir-birindən borc götürmə) üçün ödənilməli olan faiz dərəcəsinə və ya pul kütləsinə nəzarət etmək üçün bir ölkənin hakimiyyəti tərəfindən qəbul edilən siyasətdir. İnflyasiya və ya faiz dərəcəsinə azaltmaq, qiymət sabitliyini və milli valyutanın dəyərini və sabitliyinə ümumi inamı təmin etmək monetar siyasətin başlıca məqsədlərindəndir. Monetar siyasət pul təklifinin modifikasiyasıdır, yəni daha çox pul "çap etmək", faiz dərəcələrini dəyişdirməklə və ya artıq ehtiyatları silməklə pul kütləsinə azaltmaqdır. Monetar siyasətin sonrakı məqsədləri adətən ümumi daxili məhsulun sabitliyinə töhfə vermək, aşağı işsizliyə nail olub onu saxlamaq və digər valyutalarla proqnozlaşdırıla bilən məzənnələri saxlamaqdır. Monetar siyasət genişləndirici və ya daraldıcı olaraq adlandırılır.

Genişləndirici siyasət qısamüddətli faiz dərəcələrini nisbətdən aşağı səviyyədə saxlayır və ya iqtisadiyyatda ümumi pul təklifini adi haldan daha sürətlə artırır. Ənənəvi olaraq tənəzzül zamanı işsizliyi azaltmağa çalışmaq üçün daha ucuz kredit biznesləri daha çox borc almağa sövq edəcəyi və bununla da genişlənməyə ümidi ilə faiz dərəcələrini azaltmaq üçün istifadə olunur. Bu ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artması ilə ölçülən məcmu tələbi artıracaq. Genişləndirici pul siyasəti tədaviyə ehtiyacı olan valyutanın miqdarını artırmaqla adətən valyutanın dəyərini digər valyutalara nisbətən aşağı salır, bu halda xarici alıcılar devalvasiyaya uğramış valyuta ilə ölkədə öz valyutaları ilə daha çox alış-veriş edə biləcəklər.

Daraldıcı siyasət qısamüddətli faiz dərəcələrini həmişəkindən daha yüksək səviyyədə saxlayır, pul kütləsinin artım sürətini ləngidir, hətta qısamüddətli iqtisadi artımı yavaşlatmaq və inflyasiyanı azaltmaq üçün onu azaldır. Daraldıcı siyasət işsizliyin artmasına və istehlakçılar və müəssisələr tərəfindən depressiyaya uğramış borclanma və xərcləmə ilə nəticələnə bilər ki, bu da çox güclü şəkildə həyata keçirildiyi təqdirdə iqtisadi tənəzzüllə nəticələnə bilər.

Bütün bunlar hökumətin tənəzzül dövrü hadisələrini idarə etmək üsulları kimi vergilərə, dövlət xərclərinə və dövlət borcuna əsaslanan fiskal siyasətdən fərqlidir. İqtisadiyyat və siyasət elmində fiskal siyasət dövlətin onun gəlirlərinin toplanması (vergilər və ya vergilərin azaldılması) və xərclərin tənzimlənməsi yolları ilə ölkə iqtisadiyyatına təsir etməsi üçün müəyyən iqtisadi alətlərdən istifadəsidir.

Təsəvvür edək ki, ziyarət üçün həkimin kabinetindəsiniz. Həkim hərərətini, nəbzinizi, qan təzyiqinizi və nə qədər yaxşı olduğunuzun bütün göstəricilərini götürür. Həkimlər fiziki sağlamlığınızı təyin etmək üçün termometrlərdən və qan təzyiqini ölçən alətlərdən istifadə edərkən, iqtisadçılar iqtisadi sağlamlıq və maliyyə siyasətini müəyyən etmək üçün məşğulluq, inflyasiya və istehsal dərəcələrindən istifadə edirlər. Qidalanma planı və ya resept əvəzinə, bəzən vergilər və xərclər vasitəsilə iqtisadi məsələləri həll edirlər.

Həkiminizin sizə sağlam həyat üçün tövsiyələr verdiyi kimi, hökumət də iqtisadiyyat üçün nəyin ən yaxşı olduğunu müəyyən etməyə çalışır. Soyuqdəymə kimi, bəzi iqtisadi yüksəlişlər və enişlər həmişə əsas narahatlıq doğurmur. Bununla belə, davamlı olaraq zəif iqtisadi performans tənəzzül və ya depressiya kimi dövrlərə gətirib çıxara bilər.

Tənəzzül bir neçə aydan çox davam edən iqtisadi aktivliyin azalmasıdır. Ən ifrat formada, iki ildən çox davam edən tənəzzül depressiyaya səbəb ola bilər. Depressiyanın xüsusiyyətlərinə iflaslar, ticarətin azalması, yüksək işsizlik dərəcələri, daha az kredit imkanları və digər amillər daxildir. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatları və Qərbi dünyasının əksəriyyətini əhatə edən Böyük Depressiya 1929-1939-cu illərdə davam etdi.

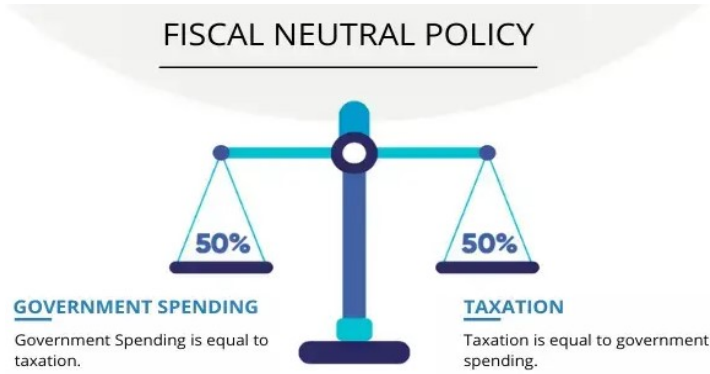
Fiskal siyasətin üç əsas məqsədinə və sağlam iqtisadiyyatın əlamətlərinə inflyasiya səviyyəsi, tam məşğulluq və ümumi daxili məhsul (ÜDM) ilə ölçülən iqtisadi artım daxildir. Gəlin fərdi şəkildə bu məqsədlərə nəzər salaq.

İnflyasiya dərəcəsi alıcılıq qabiliyyətinin azalması ilə əlaqədar olaraq mal və xidmətlərə görə xərclərin artmasına aiddir. Məsələn, inflyasiya 3% olarsa, 2 dollarlıq səhər qəhvəniz artıq 2,06 dollara başa gələcək. Əksər ölkələrdə mərkəzi banklar inflyasiya səviyyəsini 3%-dən çox olmayan səviyyədə saxlamağa çalışırlar.

İkincisi, sağlam iqtisadiyyatda tam məşğulluq kimi də xarakterizə edilən aşağı işsizlik nisbəti olacaq.

Sağlam iqtisadiyyatın üçüncü göstəricisi ümumi daxili məhsul (ÜDM) ilə ölçülən iqtisadi artımdır. ÜDM müəyyən bir dövrdə ölkədə istehsal olunan bütün malların və təklif olunan xidmətlərin pul dəyərini əks etdirir. Fiskal siyasətin 3 əsas növü vardır.

Fiskal siyasətin birinci növü neytral siyasətdir ki, bu da balanslaşdırılmış büdcə kimi tanınır. Hökumətin xərclərini ödəmək üçün kifayət qədər vergi yığdığı yer budur. Başqa sözlə, dövlət xərcləri vergiyə bərabərdir. Neytral fiskal siyasətə əsasən, dövlətlər gətirdikləri əmtə və xidmətlərdən asılı olaraq nə xərclədiklərini məhdudlaşdırır. Eyni şəkildə, əksər ev təsərrüfatları bunu edir. Məsələn, orta vergi ödəyicisi gətirdiklərindən daha çox xərcləyə bilmir və bununla da əlbəttə ki, kreditdən istifadə etmirlər. Neytral fiskal siyasətlə bir ildən digərinə nə qədər verginin gətiriləcəyini söyləmək çətindir. Beləliklə, dövlətlər çox vaxt vergi daxilolmalarını ildən-ilə proqnozlaşdırır və buna uyğun olaraq planlaşdırırlar.

Şəkil 1.

Genişləndirici fiskal siyasət, hökumətin vergilər vasitəsilə qəbul etdiyindən daha çox xərclədiyi yerdir. Bu, vergilərin azaldılması, xərclərin artması və ya hər ikisinin qarışığı ola bilər. Öz növbəsində o, büdcə və ya fiskal kəsir kimi tanınan anlayışı yaradır.

Tənəzzül dövrlərində təbii olaraq büdcə kəsiri yaranır. Bunun səbəbi, işsizliyin artmağa meyilli olmasıdır, yəni ümumiyyətlə hökumətlərin gəlirlərinin yarısını təşkil edən vergi daxilolmalarından əldə edilən gəlirlərin azalmasıdır.

Eyni zamanda dövlətlər tam məşgulluğu təmin etmək istəyirlər. Ona görə də büdcə kəsirini daha da artırmaq və ya tənəzzüllə mübarizə aparmaq arasında çətin bir qərarla üzləşirlər. Eyni zamanda, dövlətlər eyni dərəcədə işsizlik və digər sosial təminat müavinətləri üçün daha yüksək məbləğlər ödəməyə məcbur olurlar, bununla da dövlət xərcləri artır, eyni zamanda vergi gəlirləri azalır.

Genişləndirici fiskal siyasət nəticədə rifahı və iqtisadi artımı artırmaq üçün aşağı vergilərdən və yaxud daha yüksək xərclərdən istifadə edir. Vergiləri azaltmaqla istehlakçıların ciblərində xərcləmək və iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq üçün daha çox pul olur.

Eyni zamanda, dövlət xərclərinin artması məcmu tələbi artırır. Dövlət əgər investisiya layihələrini öhdəsinə götürsə, çoxlu yeni iş yerləri yarada bilər. Öz növbəsində bu işçilər daha çox pul xərcləyəcək və bununla da iqtisadiyyatı stimullaşdıracaqlar.

EXPANSIONARY FISCAL POLICY

Şəkil 2.

AUDİT 2022, 4 (38), səh.46-57.
AUDİT 2022, 4 (38), pp. 46-57.

Daraldıcı fiskal siyasət, hökumətin xərclədiyindən daha çox vergi topladığı yerdür. Hökumət bir neçə səbəbə görə bunu etmək istəyə bilər. Daraldıcı siyasət, ilk növbədə, inflyasiyanın qarşısını almaq üçün istifadə olunur. Məsələn, dövlət vergisi nə qədər çox olarsa, istehlakçılardan bir o qədər az istifadə edilə bilən gəliri olur. Öz növbəsində bu, pis bir şey kimi görünə bilən məcmu tələbi azaldır, lakin inflyasiyanın azalmasına kömək edir.

Beləliklə, daraldıcı fiskal siyasət istehlakçılardan daha çox pul götürəcək. Nəticə etibarilə, onlar ayrı-ayrı müəssisələrdən daha az tələb edirlər. Bu, daha sonra tələbin azalmağa başladığı müəssisələrə siqnal göndərir. Beləliklə, dövlətlər qiymət artımını belə tez dayandırirlər və bununla da inflyasiyanın sürətini azadırlar.

Şəkil 3.

Bununla belə, dövlətlər borclarını azaltmaq və ya nəzarət etmək üçün daraldıcı siyasəti tətbiq etmək istəyə bilərlər. Daha aşağı vergitutmanı müzakirə etsək də, dövlətlər daha aşağı xərclərə də müraciət edə bilərlər.

Biz Yunanıstan, İspaniya və İtaliya kimi ölkələrdə davamlı olmayan xərclərin səviyyəsini gördük. Nəticədə, borc ödənişlərini ödəmək üçün daraldıcı fiskal siyasət həyata keçirilməli oldu. Bunu bu qədər ağırlı edən o idi ki, onların iqtisadiyyatları tarixdə ən pis tənəzzüllərdən birini yaşayırdı.

Azərbaycanda vergi siyasətinin prinsipləri və istiqamətləri

Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı əsasən ölkədə tətbiq edilən vergi siyasətindən asılıdır. Hal-hazırda Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası sahəsində aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət çərçivəsində çevik və uğurlu vergi siyasəti həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycan Respublikasında aparılan vergi siyasəti əsasən, vergilərin sayının azaldılması, vergi dərəcələrinin azaldılması və vergi güzəşt və azadolmalarının azaldılması yolu ilə vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, ölkə iqtisadiyyatına investisiya yönümlü yatırımların stimullaşdırılmasına, fərdi sahibkarlarla hüquqi şəxslərin, qeyri rezidentlərlə və rezident vergi ödəyicilərinin vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq

AUDİT 2022, 4 (38), səh.46-57.

AUDİT 2022, 4 (38), pp. 46-57.

subyektləri üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına, son nəticədə iqtisadi potensialın sabit artımına və əhalinin maddi rifahının artırılmasına yönəldilmişdir.

Vergi siyasəti ölkənin büdcə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, onun gəlir hissəsinin formalaşdırır və yalnız büdcənin xərclər hissəsi nəzərə alınaraq həyata keçirilə bilər.

Vergi siyasəti dövlətin onu hansı prinsiplər əsasında həyata keçirməsindən asılıdır. Respublikamızda vergi siyasəti aşağıdakı sadalanan prinsiplər nəzərə alınaraq həyata keçirilir:

- vergi sisteminin hüquqi bazasının yaradılması;
- vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və onların hüquqlarının maksimum dərəcədə qorunması;
- vergi yükünün optimal səviyyədə saxlanması;
- vergi orqanlarının fəaliyyətinin digər dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi;
- dövlət vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların sosial müdafiəsinin təmin olunması;
- inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin özünü doğrultmuş təcrübəsinin istifadə olunması;
- sahibkarlıq və investisiya fəallığını stimullaşdıran, sadə və vergi ödəyicisi tərəfindən başa düşülən vergi sisteminin yaradılması.

Respublikada həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və vergi təbliğatıdır. Son illərdə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasəti aşağıda qeyd olunanlara nail olunması məqsədini güdür:

- vergilərin sayının azaldılması;
- vergi dərəcələrinin aşağı salınması;
- hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsi; rezident vergi ödəyiciləri ilə qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsi;
- əlverişli investisiya şəraitinin yaradılması;
- vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi;
- vergidən yayınma hallarına qarşı vergi nəzarəti tədbirlərinin təşkili;
- vergi idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və vergi təbliğatı və s.

Leqal iqtisadiyyatın normal fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli vergi şəraitinin yaradılması dövlətin vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Respublikamızda bu sahədə daim məqsədyönlü işlər görülmüşdür. Belə ki, mənfəət vergisinin dərəcəsi 45 faizdən 20 faizə, əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi 28 faizdən 18 faizə, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 55 faizdən 20 faizə endirilmişdir. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan Respublikasında əksər vergilərin dərəcələri digər ölkələrdəki analoji vergi dərəcələrindən xeyli aşağıdır. İqtisadiyyata investisiyaların cəlb olunması üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılması respublikada aparılan vergi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Ölkəmizdə dövlət tərəfindən xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə respublikanın bütün üstünlükləri, o cümlədən yüksək peşəkarlığa malik ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu, yanacaq-enerji resurslarının zənginliyi, əlverişli coğrafi və geosiyasi mövqeyi və s. nəzərə alınmaqla, bir neçə istiqamət üzrə stimullaşdırıcı vergi mühitinin yaradılması həyata keçirilir.

AUDİT 2022, 4 (38), səh.46-57.

AUDİT 2022, 4 (38), pp. 46-57.

Əlverişli vergi mühitinin yaradılması məsələsi xarici investorları narahat edən başlıca problemlərdəndir. Xarici investorları vergi güzəşt və imtiyazlarından daha çox öz fəaliyyətlərini uzun müddətə proqnozlaşdırmağa imkan verən vergi sisteminin sabitliyi və təkamülünün müəyyənliyi maraqlandırır. Odur ki, Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Bu müqavilələr əsasən investisiyaların təşviqi və qorunmasını, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir [3, s.394-395].

Y E K U N

Yeni iqtisadi fəaliyyət növlərinin yarandığı və tələblərin sürətli şəkildə dəyişdiyi müasir iqtisadi şəraitdə ölkə iqtisadiyyatında düzgün büdcə-vergi (fiskal) siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bu sahədə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, müvafiq qanunvericilik aktlarının qəbulu, uzaqgörən vergi siyasətinin və vergi strategiyasının hazırlanması və vergi sistemini ölkə iqtisadiyyatının real vəziyyətinə çevik şəkildə uyğunlaşan hala gətirilməsi hər bir ölkənin başlıca məqsədlərindən olmalıdır. Büdcə-vergi münasibətləri sahəsində yeni normativ-hüquqi aktların qəbulu həmin ölkənin fiskal siyasətinin hüquqi əsasını təşkil edərək daha modern hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə səbəb olacaqdır. Ölkənin vergi sisteminin, vergi nəzarəti mexanizmlərinin, vergi dərəcələrinin təkmilləşdirilməsi ölkədə fəaliyyət göstərən biznes subyektlərinin yayınma hallarının azaldılması, vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında şəffaf vergi münasibətlərinin formalaşdırılması və ölkəyə investisiya qoyuluşlarının artırılması yolunda əsaslı rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. "Büdcə sistemi". Dərslik. Bakı, 2003, 409 s.
2. Kəlbəyev Y.A. "Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri". Bakı, 2012, 488 s.
3. Məmmədov F.Ə. Musayev A.F. " Vergilər və vergitutma". Dərs vəsaiti. Bakı, 2010, 512 s.
4. Vəliyev Z. "Dövlət büdcəsi". Məlumat-sorğu kitabı. Bakı, 2006, 216 s.
5. <https://boycewire.com/types-of-fiscal-policy/>
6. http://www.citycollegেকolkata.org/online_course_materials/Econ_3rd_Year_Public_Finance_Budget_Classification.pdf
7. <https://e-qanun.az/framework/1126>
8. <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>
9. <https://www.investopedia.com/>
10. <https://www.sparknotes.com/economics/macro/taxandfiscalspolicy/section1/>
11. <https://study.com/academy/lesson/fiscal-policy-tools-government-spending-and-taxes.html>

Anar Atash Majidov,
Ph.D. Student,
Baku State University,
E-mail: majidov.anar21@gmail.com
© A.A. Majidov, 2022

BUDGET - TAX MECHANISM AND ITS CHARACTERISTICS

A B S T R A C T

The purpose of the research - determining the importance of the budget and budget-tax policy and providing the organizational and theoretical-methodological features of the budget.

The methodology of the research – systematic approach, logical summarization, analysis and other methods were used in the article.

The practical importance of the research – studying the role and principles of the budget-tax policy in the country's economy, ensuring the flexible adaptation of the budget-tax mechanism in the economy to innovations in modern economic conditions where new types of economic activity are emerging and demands are rapidly changing.

The results of the research – in order to implement the correct budget-tax (fiscal) policy in the country's economy, it is necessary to improve the legal framework in this area, adopt legislative acts and make the tax system flexible to the real situation of the country's economy.

The originality and scientific novelty of the research – the implementation of the budget-tax (fiscal) policy, its role in the country's economy and the importance of its development have been determined in the article.

Keywords: budget, tax, fiscal policy, economy, expenses, tax revenue.

*Маджидов Анар Атеш оглы,
докторант,
Бакинский Государственный Университет,
E-mail: majidov.anar21@gmail.com
© Маджидов А.А., 2022*

БЮДЖЕТНО - НАЛОГОВЫЙ МЕХАНИЗМ И ЕГО ХАРАКТЕРИСТИКИ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования - определение значения бюджета и бюджетно-налоговой политики и предоставление организационных и теоретико-методологических особенностей бюджета.

Методология исследования - в статье использованы методы системного подхода, логического обобщения, анализа и др.

Практическая значимость исследования - изучение роли и принципов бюджетно-налоговой политики в экономике страны, обеспечение гибкой адаптации бюджетно-налогового механизма в экономике к инновациям в современных экономических условиях, где появляются новые виды экономической деятельности и быстро меняются потребности.

Результаты исследования - для реализации правильной бюджетно-налоговой (фискальной) политики в экономике страны необходимо усовершенствовать правовую базу в этой сфере, принять законодательные акты и сделать налоговую систему гибкой к реальному положению экономики страны.

Оригинальность и научная новизна исследования - в статье определены реализация бюджетно-налоговой (фискальной) политики, ее роль в экономике страны и значение ее развития.

Ключевые слова: бюджет, налоги, фискальная политика, экономика, расходы, налоговые поступления.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 28.09.2022
Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 05.10.2022
Sərə qəbul olunmuşdur: 13.10.2022*

*Дата поступления статьи в редакцию: 28.09.2022
Отправлено на повторную обработку: 05.10.2022
Принято к печати: 13.10.2022*

*The date of the admission of the article to the editorial office: 28.09.2022
Send for reprocessing: 05.10.2022
Accepted for publication: 13.10.2022*